

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-09-23

UDK 314.15(497.4Maribor)

PRIMORSKI SLOVENCİ V MARIBORU 1918–1941

Dragan POTOČNIK

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Slomškov trg 15, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: dragan.potocnik@uni-mb.si

IZVLEČEK

Po letu 1918 je velik del avtohtonih nemških prebivalcev zapustil Maribor. V mesto so prišli novi priseljenci, največ s Primorske. Prav Primorci so, kot ekonomski, narodnostni in politični emigranti z delovanjem na pevskem, prosvetnem, socialnem in narodno-obrambnem področju, dali družbenemu in kulturnemu dogajanju v Mariboru med obema vojnama najpomembnejši pečat. Posamezniki so s svojim delovanjem ob domačinih odločilno prispevali k slovenski podobi mesta, hkrati pa so krepili narodno zavest Mariborčanov, saj so bili v glavnem močno jugoslovansko orientirani. Primorski emigranti so bili organizirani v društvu Jadran in Nanos.

Ključne besede: Primorski Slovenci, Primorci v Mariboru, Jadran, Nanos

SLOVENI DEL LITORALE IMMIGRATI A MARIBOR 1918–1941

SINTESI

Dopo il 1918 gran parte dei tedeschi autoctoni abbandonarono Maribor. La città vide stabilirsi nuovi immigrati provenienti in gran parte dal Litorale sloveno. Sono stati proprio quest'ultimi, in qualità di immigrati economici, nazionali e politici, con la loro partecipazione nelle attività sul campo corale, culturale, sociale e di difesa nazionale, a dare a Maribor l'impronta più significativa. Alcuni con la loro attività svolta tra la gente locale contribuivano largamente a scalfire l'immagine slovena della città rafforzando allo stesso tempo la coscienza nazionale degli abitanti di Maribor, essendo generalmente fortemente caratterizzati da un orientamento jugoslavo. Gli immigrati del Litorale sloveno si riunivano nei circoli Jadran e Nanos.

Parole chiave: Sloveni del Litorale, Sloveni del Litorale immigrati a Maribor, Jadran, Nanos

UVOD

Prva svetovna vojna je pomenila pravo prelomnico tudi za prebivalstvo Slovenskega primorja in Istre. Italijanska vojaška zasedba ob koncu vojne, izhajajoča iz tajne Londonske pogodbe iz leta 1915, in Rapalska pogodba iz leta 1920 sta ta ozemlja priključili k Italiji, ki je novopridobljeno vzhodno provinco poimenovala Venezia Giulia (Julijska krajina). Nova državna oblast in ureditev sta prinesli prebivalcem Julijske krajine silovite spremembe, ki so vplivale na politično, kulturno, gospodarsko in družbeno življenje.

V letih vojaške okupacije so bile politične razmere zelo zaostrene. Poleg okupacijskega režima, ki je kratil osnovne pravice slovenskemu in hrvaškemu prebivalstvu, je napetost ustvarjalo še dolgotrajno in neučinkovito reševanje mejnih vprašanj, ki je še posebej poglobilo nasprotja med italijansko in slovensko ter hrvaško narodno komponento (Ferenc et al., 1974, 37).

Ostremu režimu na vseh področjih življenja se je z vzponom fašizma pridružila še raznarodovalna politika, ki je bila uperjena proti manjšinam. Številni zakoni so prebivalstvu Primorske in Istre vse bolj oteževali že tako težko življenje. Ljudje so težke razmere reševali na več načinov. Eden od njih je bilo izseljevanje. Večinoma so odhajali v Zahodno Evropo, Južno Ameriko (Argentino) in seveda v Kraljevino SHS oz. kasneje v Kraljevino Jugoslavijo. Po nepreverjenih ocenah primorskih in istrskih emigrantskih organizacij naj bi se med svetovnimi vojnami izselilo iz Julijske krajine nad sto tisoč Slovencev in Hrvatov. Od tega se je okoli 70% izseljencev usmerilo v Jugoslavijo, kjer so se Primorci naselili zlasti v Sloveniji (Kalc, 2002, 41).

V Maribor je sicer primorska emigracija začela prihajati že pred prvo svetovno vojno. V glavnem iz gospodarskih razlogov. Po končani prvi svetovni vojni pa je dobila emigracija iz Slovenskega primorja in Istre poleg gospodarskih motivov predvsem nacionalni in politični značaj.

Prvi val Primorcev je v Maribor prišel že kmalu po koncu prve svetovne vojne. Mlade Primorce je v ta del Slovenije pripeljala želja, da se vključijo v enote, ki so se pod poveljstvom generala Rudolfa Maistra bojevale za severno mejo. Tako je sredi novembra 1918 nastal Tržaški bataljon, ki je štel 535 moških in 38 častnikov (Potočnik, 2008, 75).

Prvi val emigracije po prvi svetovni vojni se je osredotočil na mesta: Ljubljana, Maribor, Celje, Kranj. V Mariboru so Primorci v precejšnji meri nadomestili mariborske Nemce, ki so se po letu 1918 izselili (Vovko, 1978, 450).

V Maribor oz. sploh v severovzhodno Slovenijo so emigranti prihajali zaradi ugodnih pogojev življenja in zaposlovanja. Zaposlovali so se predvsem v državnih službah (policijski in mestni uradniki, obrtniki, trgovci).

Med temi prvimi emigranti je bilo tudi veliko intelektualcev (odvetnikov, zdravnikov), ki jih je Maribor še kako potreboval.

Do konca dvajsetih let je moč ugotoviti, da so v severovzhodni del Slovenije prihajali Primorci zlasti iz političnih razlogov. Še posebej leta 1923 je v mesto prišlo veliko primorskih učiteljev.

Sploh bi lahko ugotovili, da primorski emigranti, ki so prišli v dvajsetih letih 20. stoletja v Maribor, niso le zapolnjevali prostih delovnih mest, ampak so s svojo trdno slovensko zavestjo in tudi jugoslovansko politično usmeritvijo močno vplivali na družbeno dogajanje v mestu.

V tridesetih letih je bilo možnosti zaposlovanja v mestu manj. Močno pa se je v industriji Maribora poznala tudi svetovna gospodarska kriza. Tako je bilo Primorcem, ki so prihajali v tem obdobju, precej težje pridobiti zaposlitev in jugoslovansko državljanstvo. Še posebej po letu 1935, ko je Italija vojaško zasedla Etiopijo, je pribežalo veliko mladih Primorcev, ki so se tako želeli izogniti služenju vojske (Grašič, 1990, 24).

MARIBOR PRED PRVO SVETOVNO VOJNO IN PO LETU 1918

Maribor je bil pred prvo svetovno vojno povsem nemško mesto. To nam dokazujejo tudi statistike. O gospodarski šibkosti Slovencev v mestu pred prvo svetovno vojno govori podatek, da je le 10% slovensko govorečega prebivalstva plačevalo davke na nepremičnine in dohodek. Le 160 od 1280 hišnih posestnikov v mestu je bilo slovenskih. Pri gospodarskem sodišču je bilo registriranih 13 slovenskih trgovskih podjetij in kar 192 nemških. Industrija je bila vsa v nemških rokah (Pirchegger, 1919, 16–18).

Kot posledica nemške gospodarske moči in ponemčevanja v mestu ni bilo niti ene javne ljudske šole s slovenskim učnim jezikom, le nižji razredi na gimnaziji so imeli vzporednice z delnim slovenskim učnim jezikom. V mestu je bila nemščina uradni, pa tudi pogovorni jezik. (Slovenski Branik, 1. 11. 1912, 2).

Intenzivno ponemčevanje je izvajal državni aparat s šolstvom, vojsko, sodstvom, z organizacijami Deutscher Schulverein, Südmark in Heimstatt. Politični in gospodarski pritisk Nemcev, zlasti na slovenske doseljence v mesto, se je kazal ob štetju prebivalstva. Nemška statistika je namesto kriterija narodnosti uporabljala kriterij pogovornega jezika. Leta 1910 so ugotovili, da živi v Mariboru le 14% slovensko govorečih prebivalcev, čeprav je več kot polovica predvojnega mariborskega prebivalstva bila slovenskega rodu. Nemški nacionalizem je odrekal Slovincem pravico do slovenskega jezika.

Nemški pritisk je vplival na zaostritev narodnostnih bojev, spodbudil pa je tudi politično in kulturno delovanje mariborskih Slovencev. Kljub majhni gospodarski moči je bil za štajerske Slovence Maribor pomembno

kulturno središče. Že od leta 1861 je v mestu delovala Slovanska čitalnica, znotraj katere pa so kmalu zasnovali slovensko gledališče, glasbeno dejavnost in knjižnico s čitalnico (PAM, SČM, PSČ, šk. 2).

Toda politična ločitev Slovencev na katoliški, liberalni in socialistični tabor je potegnila za seboj ločitev tudi na kulturnem področju. Tako je dobila čitalnica liberalni značaj. Slovenski delavci so delovali v Bralnem in pevskem društvu Maribor. Katoliški tabor je organiziral svoja izobraževalna, pevska, telovadna in druga društva. Pomembna kulturna, narodno-obrambna in krščansko-socialna organizacija je bila Slovenska krščansko-socialna zveza za Štajersko. Njena osrednja knjižnica je presegala Südmarkino nemško knjižnico v mestu. Z ustanavljanjem prosvetnih društev na podeželju pa je pomembno posegla tudi na slovensko podeželje. Na področju izdajanja in razširjanja knjig ter podpiranja domoljubnih časopisov je imelo pomembno vlogo Katoliško tiskovno društvo, ki si je leta 1891 pridobilo tudi tiskarno.

Liberalno opredeljeni meščani so v letih 1868–1872 izdajali Slovenski narod, katoliško usmerjeni pa Slovenski gospodar. Zgrajen je bil Narodni dom, gospodarsko in kulturno zavetišče štajerskih Slovencev in sedež številnih društev. Leta 1903 je bilo ustanovljeno znanstveno Zgodovinsko društvo za Slovensko Štajersko, ki je izdajalo ČZN (Časopis za zgodovino in narodopisje) in zasnovalo svojo znanstveno knjižnico in muzej (Potočnik, 2003).

Slovenci v Mariboru so z organiziranim kulturno-prosvetnim, znanstvenim in narodno-obrambnim delom pred letom 1914, kljub politični razcepljenosti, spreminjali mesto v kulturno središče štajerskih Slovencev.

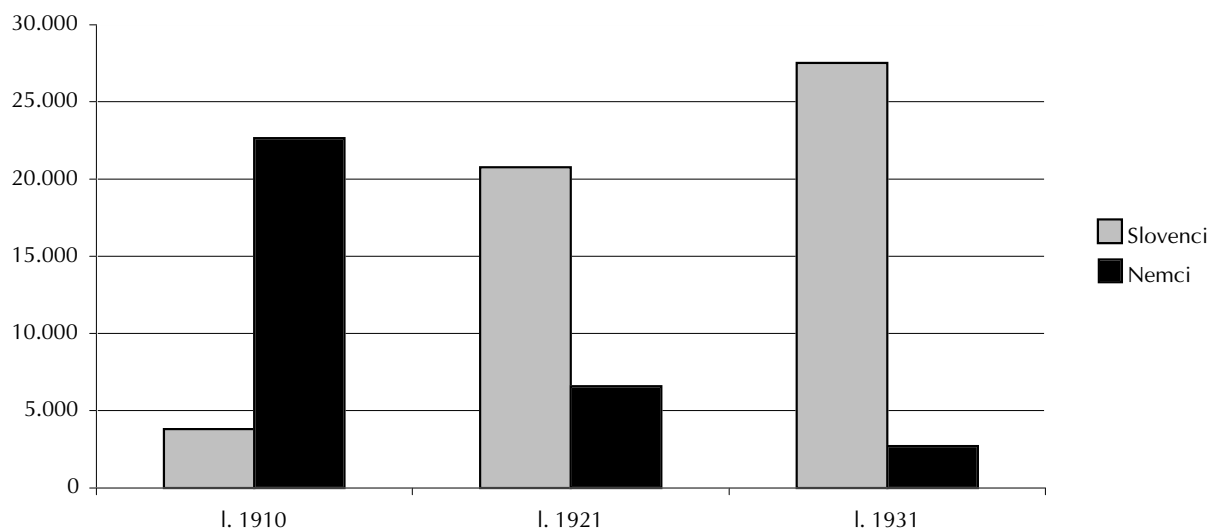
Moč podravskega slovenstva se je pokazala ob razsulu Avstrije leta 1918, ko sta general Rudolf Maister in

Narodni svet za Štajersko na čelu s Karlom Verstovškom, v pravem trenutku in s potrebno odločnostjo ustvarila pogoje za priključitev Maribora k Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki se je združila 1. decembra istega leta s Kraljevino Srbijo in Črno goro v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Narodni svet za Slovensko Štajersko, ki je imel sedež v Mariboru, je tako prevzel oblast na svojem območju. Slovenski Maribor je v zgodovinskem trenutku odločil svojo usodo sam, iz svoje moči brez Ljubljane, z lastnim vojaštvom, uradništvom, političnim vodstvom in tudi denarjem.

Obmejni Maribor je v novi državi Kraljevini SHS izgubil svoj prejšnji gospodarsko-prometni položaj. Spremenila se je narodnostna struktura prebivalstva. Upošteval se je kriterij maternega jezika, tako da je bilo v mestu 73% Slovencev in le 22% Nemcev (Popis stanovništva, 1924).

Po popisu leta 1931, ko so poleg maternega jezika upoštevali še narodnost, je v mestu živelo 81% Slovencev in le 8% Nemcev. Se pravi, da je v desetletju od 1921 do 1931 število Nemcev znova upadlo, in to predvsem zaradi izseljevanja (Dravska banovina, 1939).

Če upoštevamo predvojne razmere, je razumljivo, da je slovenizacija mesta po letu 1918 potekala postopno. Slovenska občinska uprava je izdala več zakonskih predpisov, s katerimi so bile odpravljene ponemčevalne organizacije. Izločila je ključne nemške institucije, kot sta bili Südmark in Schulverein. Kljub temu so mesto še vedno pretresala slovensko-nemška nasprotja. Nemci se z zlomom monarhije niso sprijaznili in niso sprejeli zgodovinskega dejstva nastanka jugoslovanske države. Kulturni razvoj Slovencev je omogočala šele slovenizacija šolstva. Aprila 1919 so šole zakonsko prevzeli slovenski učitelji (Bračič, 1991, 596–598).

Graf 1: Primerjava števila prebivalcev Maribora v letih 1910, 1921 in 1931.

Graph 2: Comparison of the population of Maribor in 1910, 1921 and 1931.

Toda, čeprav je večinsko prebivalstvo bilo v mestu slovensko, je imela nemška manjšina še naprej trden gospodarski položaj. Pred okupacijo leta 1941 jih je bilo od 45 industrijskih podjetij v mestu 19 v nemški lasti. V Mariboru je bilo v nemški lasti 41% stanovanjskih in drugih poslopij. Posledice so se kazale na področju kulture. Nemci so s pomočjo kapitala razvijali svojo kulturo. Proti prevladi nemškega kapitala so si močno prizadevali mestna občina in razna društva, tako Češki klub, ki je želel privabiti češke podjetnike in gospodarsko zmanjšati nemški vpliv v mestu.

Na kulturno dogajanje v mestu so gotovo vplivale tudi politične razmere. Mariborsko meščanstvo je bilo med obema vojnama politično neenotno, razcepljeno na klerikalni in liberalni tabor. Delavstvo, ki je bilo ob prevratu še precej ponemčeno, se je odkrito zavzemalo za priključitev Maribora k Avstriji (Perovšek, 1997, 20–21).

Politične spremembe po letu 1918 so spremenile sistem mariborskega gospodarstva. Gospodarske vezi mesta s središči nekdanje države so bile prekinjene. Predvojna trgovinska dejavnost je prepustila vodilno mesto industriji. K temu je veliko pripomogla elektrifikacija mesta, lega ob južni železnici in državni meji ter cenena delovna sila. Maribor se je med vojnama razvil v enega najmočnejših centrov tekstilne industrije. Vse bolj se je spreminjal v delavsko mesto. Gospodarska kriza na prelomu v trideseta leta je vplivala na miselnost delavstva. Ekonomska kriza in širjenje nacistične demagogije sta povzročila, da se je delavstvo orientiralo še bolj levičarsko-revolucionarno. Ob tem pa so različne kulturne dejavnosti prispevale h kulturnemu oblikovanju delavstva v mestu (Baš, 1989, 274).

V mestu se je spremenila tudi družbena struktura prebivalstva, saj se je predvsem nemško uradništvo izselilo. Število tega izseljenega prebivalstva ni točno ugotovljeno, vendar znaša po povprečni ceni okoli pet do šest tisoč ljudi. Namesto njih se je naselilo v Mariboru in okolici približno dva tisoč slovenskih uradnikov, podjetnikov in drugih s svojimi družinami, tako da so približno izenačili število izseljenih Nemcev. Tako je v Mariboru prosilo za jugoslovansko državljanstvo 1224 ljudi z družinami, kar je približno pet tisoč ljudi, pozneje je zaprosilo za jugoslovansko državljanstvo še okoli 250 do 300 priseljencev. Največ prosilcev je bilo iz Goriške, Trsta, Istre in Koroške. Ljudsko štetje leta 1921 je seveda pokazalo popolnoma drugačno narodnostno sliko v mestu, kot je bila po zadnjem štetju v Avstro-Ogrski leta 1910 (Kramberger, 1933, 101–102).

Največ mestnega prebivalstva v mestu so predstavljali priseljenci iz širše okolice mesta, nato priseljenci iz ostalih krajev novonastale države in na tretjem mestu

najdemo priseljence iz Primorja. Iz statistike mariborske mestne občine leta 1934 je razvidno, da je v občini živelo 3871 oseb, ki so bili rojeni v Primorju in v ostalih krajih Italije (Golouh, 1935, 160).

Mariborskemu (slovenskemu) meščanstvu je po letu 1918 manjkala tradicija, ki jo je bilo treba šele ustvariti. Ljudi za kulturno delovanje je bilo treba šele vzgojiti. Primanjkovalo pa ni le domačega kapitala, ampak tudi izobražencev. Mesto se je znašlo pred izjemno težko nalogo. V iskanju nove identitete je Maribor že kmalu zmožgal zapolniti vrzel, ki je nastala v našem kulturnem snovanju ob politični, gospodarski in kulturni tragiki, ki je doletela Gorico in Celovec.

V mesto so prišli novi priseljenci, največ iz Primorske, deloma Koroške in Kranjske, pa tudi iz drugih pokrajin nove države. Prav Primorci so, kot ekonomski, narodnostni in politični emigranti z delovanjem na kulturnem, prosvetnem, socialnem in narodno-obrambnem področju, dali družbenemu in kulturnemu dogajanju v Mariboru med obema vojnama izjemen pečat.

DELOVANJE PRIMORSKIH EMIGRANTOV V MARIBORU NA KULTURNEM PODROČJU

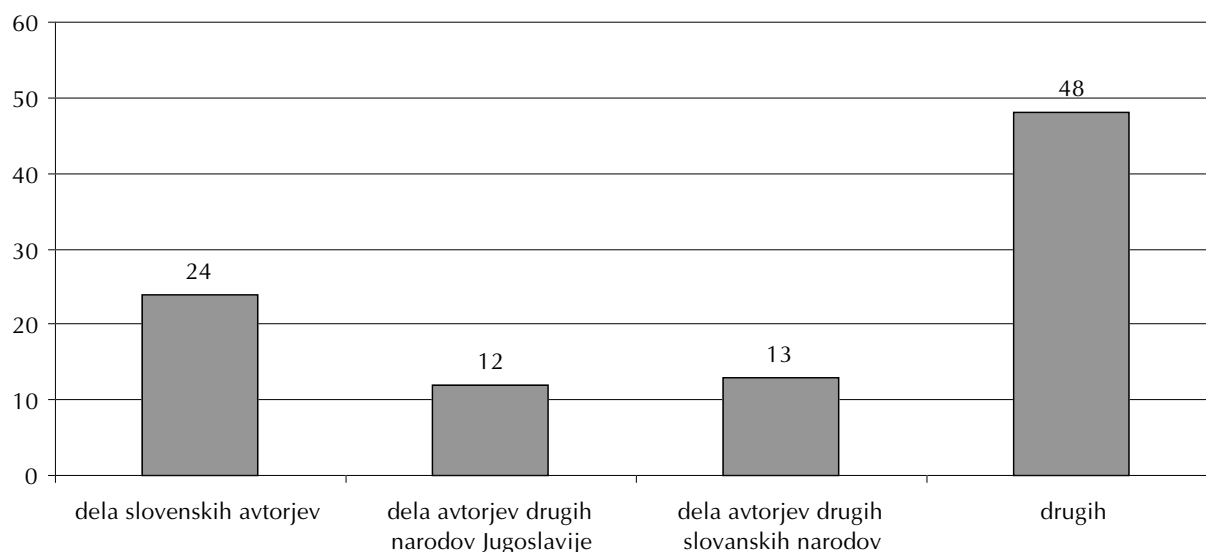
Prispevek Primorcev na področju kulturnega delovanja v Mariboru je neprecenljiv. S svojo ustvarjalnostjo in domiselnostjo so dali neizbrisni pečat prav na vseh področjih kulturnega delovanja. Najbolj viden prispevek Primorcev je pri oblikovanju slovenskega gledališča v Mariboru. S svojim delovanjem pa so močno razgibali tudi družbeno in družabno življenje v mestu.

Primorci in Narodno gledališče v Mariboru

Že v prvi sezoni delovanja Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru je uspelo ravnatelju Hinku Nučiču angažirati nekaj takrat vidnejših slovenskih igralcev, tako med drugim tudi primorska igralca Vala Bratino in Elviro Kralj. Tudi v drugi sezoni je ravnatelju uspelo povečati ansambel z nekdanjimi tržaškimi igralci.

Po Nučičevem odhodu v Zagreb je postal upravnik mariborskega gledališča Valo Bratina.¹ V spominih na mariborsko gledališče je kasnejši upravnik Radovan Brenčič o tem zapisal: »Po vseh božjih in človeških postavah je bil za to mesto mnogo bolj poklican Milan Skrbinšek. Toda med kolegi ni bil najbolj priljubljen; mnoge je odbijal zaradi svojega nepopustljivega in nemirnega duha, tako da je večina zahtevala, naj ansambel glasuje, kdo mu bo poslej ravnatelj: Skrbinšek ali Bratina. In velika večina se je odločila za Bratino! No, da Skrbinšek le ne bi bil prehudo prizadet, ga je Bratina postavil za ravnatelja Drame« (Brenčič, 1967, 380).

1 Valo Bratina je umetniško usmerjal mariborsko gledališče in ga povezoval z najmodernejšo svetovno in domačo dramatikom, zato ga predstavljam podrobneje.

Graf 2: Dramska dela, uprizorjena v sezonah 1921/22–1925/26, ko je Dramo vodil Valo Bratina (Repertoar slovenskih gledališč, 383–392).

Graph 2: The plays staged in the seasons 1921/22–1925/26, when Drama was headed by Valo Bratina (Repertoar slovenskih gledališč, 383–392).

Valo Bratina si je zastavil visoke umetnostne cilje, a jih zaradi različnih razlogov ni mogel uresničiti. Uspelo mu je povrniti zaupanje občinstva, kar je bilo še kako potrebno. Močan poudarek v repertoarju je namenil sodobnim slovenskim avtorjem, med njimi Stanku Majcnu, Alojziju Remcu, Ivanu Cankarju, Francetu Bevku in Franu Ksaverju Mešku (Hartman, 1968, 181–215).

Iz sočasnega svetovnega repertoarja je uvedel tudi več ekspresionističnih del. Moderniziral je oblikovanje prizorišča s svetlobo in odrskimi elementi. Za Bratinovo obdobje je značilno, da je v duhu časa gledališče igralo hrvaška in srbska dela v izvornem jeziku. Imel je velike načrte glede opernega repertoarja. Angažiral je vrsto novih pevcev in 28. aprila 1922 predstavil mariborski publiko prvo pomembnejšo slovansko opero *Prodano nevesto* Bedřicha Smetane. S tem je napovedal skorajšnje rojstvo stalne mariborske opere, ki je nato delovala šest sezon, do leta 1928, ko je žal zaradi finančnih težav formalno prenehala delovati. Pa tudi sicer se je zaradi nizke subvencije finančna kriza gledališča nadaljevala tudi v času vodenja novega ravnatelja (PAM, MOM, SR, UGSHS, šk. 486). Ob koncu sezone 1925/26 so mariborski kulturni in javni delavci izrekli ravnatelju Drame Valu Bratini nezaupnico zaradi prepogostih odrskih eksperimentov (*Jutro*, 21. 7. 1926, 7).

V obdobju, ko je Dramo vodil Valo Bratina, lahko ugotovimo prizadevanja, da bi se kar najbolj uveljavila domača drama. Tako sta bili v Mariboru v primerjavi z Ljubljano uprizorjeni Majcnova igra *Dediči* velikega časa (1922) in Bevkova drama *Kajn* (1924). Valo Bratina pa je uprizoril tudi kar štiri dramska dela Alojzija Remca. Tako je luč odra leta 1922 zagledala Remčeva

drama *Kirka*, leta 1923 *Užitkarji*, leta 1924 *Magda* in leta 1925 *Zakleti grad*. Prej kakor v petih letih je bilo tako na sporedu istega gledališča pet zaporednih predstav istega domačega avtorja (leta 1921 je že Hinko Nučič uprizoril *Učiteljico Pavlo*). Srečna usoda za avtorja in za gledališče, usoda, ki je ni bil deležen ne Cankar ne kdor koli pri nas (Moravec, 1965, 200–201).

Tržačanka Elvira Kraljeva, dobitnica najvišjega priznanja za gledališke stvaritve, Boršnikovega prstana, je v mariborskem gledališču igrala celotno medvojno obdobje. (Jevnikar, 1982, 172).

Ob petnajstletnici njenega delovanja je poročevalec v Mariborskem »Večerniku« *Jutra* (MV) zapisal: »Na poklicnem odru je pokazala že takoj močan talent, vendar pa takrat, ob začetku slovenskega gledališča v Mariboru in ob njenih prvih nastopih še nihče ni slutil da bo postala steber naše drame /.../ Tekom zadnjih let, ko je zrastle do zrelega ustvarjanja, gledamo na njeno delo vedno z višjega stališča /.../ Dokaz, da je zares po vsem svojem bistvu igralka dobrih kvalitet, ki pojmuje svoje poslanstvo resno in mu posveča vse svoje najplemenitejše sile« (Mariborski večernik »Jutra«, 4. 10. 1934, 3). Skupaj z Bratino sta nešteto krat stala na odrskih deskah in razveseljevala občinstvo. Namišljeni bolnik, *Dnevi našega življenja*, tragedija *Užitkarji*, komedija *Težke ribe*, drama *Kralj na Betajnovi*, komedija *Vdova Rošlinka*, tragedija *Hamlet*, drama *Beneški trgovec* in mnoge druge (*Tabor*, 20. 10. 1922, 3; 14. 11. 1922, 3; 6. 1. 1923, 5; 23. 3. 1923, 3; 3. 10. 1923, 3; 11. 2. 1925, 2; 27. 1. 1926, 3).

Mariborskemu gledališču so poleg Bratine in Kraljeve posvečali vso svojo skrb skozi celotno medvojno ob-

dobje še številni drugi primorski igralci: Miro Kopač (1922–1923), Silvester Škerl (1921–1922, 1924–1925), Slava Mezgečeva, ki je nastopala tudi v operi kot odlična sopranistka (1920–1923), Nada Gabrijelčičeva (1923–1925), Ema Starčeva (1925–1941), Mileva Zakrajškova (od 1926), Rado Nakrst (od 1929), Just Košuta (1934–1941), Rade Pregarc (1927–1929), Danilo Turk (1937–1941). V mariborski opereti in operi pa so prepevali Mario Štimenc (od 1920), Ciril Bratuž (od 1925), Pavla Udovičeva (1928–1936), Štefanija Fratnikova (od 1930), Elza Barbičeva (1930–1938), Belizar Sancin (od 1931–1938) (Hartman, 1996).

V drugi sezoni (1920/21) delovanja Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru je uspelo ravnatelju Hinku Nučiču angažirati tudi tržaške pevce. K sodelovanju pa je povabil tudi skladatelja Viktorja Parma. Ta znameniti slovenski skladatelj Primorec Viktor Parma je bil tudi eden prvih honorarnih dirigentov mariborskih opernih in operetnih predstav (Jevnikar, 1985, 580).

Že 30. novembra 1920 je bila uprizorjena njegova opereta Caričine Amazonke. Delo je doživelo v razdobju od prve uprizoritve do začetka druge svetovne vojne kar štiri različne premierne uprizoritve. Operni in operetni skladatelj Viktor Parma je imel mnogo zaslug pri razvoju glasbenogledališke dejavnosti v mariborskem gledališču. Parma je v Mariboru kot častni kapelnik dobil možnost dirigiranja svojih del. V štirih letih so z uspehom izvedli vse njegove opere in tri operete. Kot prvo je mariborsko gledališče 30. novembra 1920 uprizorilo njegovo opereto Caričine Amazonke. V isti sezoni sta bili na sporedu tudi Parmovi operni enodejanki Ksenija in Stara pesem. To sta bili prvi izvedbi slovenskega opernega dela na odru mariborskega gledališča. Še pred Parmovima operama pa so uprizorili češko opero Viléma Blodeka V vodnjaku kot prvo opero na mariborskem odru. Ob 65-letnici rojstva in 40-letnici kompozicijskega delovanja komponista Viktorja Parme je bila v marcu 1923 uprizorjena druga Parmova opera Urh, grof Celjski. 28. novembra 1922 so pod Parmovo taktirko uprizorili še opereto Nečak. Med pomembnimi glasbenimi predstavami v dvajsetih letih sta bili še Parmova opera Zlatorog in njegovo zadnje dokončano delo Apolonov hram, ki ga je skladatelj sam dirigiral.

Veliko Primorcev se je ljubiteljsko ukvarjalo tudi z lutkarstvom. V Sokolskem lutkovnem gledališču v Narodnem domu je kot vodja deloval Ivan (Ivo) Lavrenčič (Mariborski večernik »Jutra«, 4. 2. 1931, 3).

Primorci v Glasbeni matici

Leta 1919 je prišel v Maribor skladatelj Oskar Dev,² ki se je ljubiteljsko ukvarjal s skladateljevanjem in zborovodstvom. Že kmalu so se pod njegovim vodstvom začeli zbirati pevci. O teh začetkih je Oskar Dev zapisal: »Ko sem prišel konec marca 1919 v Maribor, je bilo tu polno pevcev iz vseh krajev Slovenije in Primorja, toda nobene organizirane pevske družine, o kaki glasbeni šoli ni da bi govoril. »Na moj kratki apel v »Delavcu« se je začetkom maja 1919 zbralo k prvi pevski skušnji v mali dvorani Narodnega doma toliko pevcev, da je zmanjkalo not. Pevske vaje so se vršile vsak dan.« (Kajč, 1959, 3–4).

Še pred ustanovitvijo Glasbene matice je Oskar Dev sestavil moški pevski zbor, ki se je javnosti prvič predstavil 25. maja 1919 ob prevozu posmrtnih ostankov Petra Zrinjskega in Krsta Frankopana z Dunaja v Zagreb.³ Mariborčani so udeležencem pripravili slavnostni sprejem. Zbor pa je zapel žalostinki Vigred in Gozdič je že zelen.

Zbor je tedaj štel 114 moških glasov in ti pevci so se po tem nastopu začeli redno dobivati na pevskih vajah. Tako so postavili temelje Glasbeni matici.

Težišče društvenega dela Glasbene matice je slonelo na njenem pevskem zboru. Prvi zborovodja je bil do leta 1922 skladatelj Oskar Dev, ki je še pred ustanovitvijo Glasbene matice organiziral moški pevski zbor, nato pa tudi ženski. Že sredi leta 1921 je slednjega razpustil. O tem piše poročevalec v Taboru sledeče: »Pevovodja Oskar Dev je razpustil ženski zbor, ker so dame posečale marljivejše ples in telovadbo kakor pevske vaje. Tudi moški zbor se je skrčil. Zbor je priredil samo en večji koncert, ker je moral prepogosto sodelovati pri narodnih prireditvah. Odslej bo to odpadlo, ker imamo dve drugi pevski društvi Drava in Jadran, ki bosta razbremenili Matični zbor« (Tabor, 13. 7. 1921, 2).

Leta 1922 je Oskar Dev ustanovil mešani zbor, ki je sčasoma, poleg zbora ljubljanske Glasbene matice, Akademskega pevskega zbora in zborov društev Ljubljanski zvon in Ivan Cankar, kot zbor mariborske Glasbene matice sodil med najimunitnejše slovenske pevske zборе. Še isto leto pa je Dev opustil vodstvo zbora ter ustanovil Devov kvartet.

Med začetnimi nastopi pevcev omenimo, da je zbor 11. decembra 1920 pripravil koncert s skladbami skladatelja Antona Foersterja. Tudi v sezoni 1920/21 je

2 Skladatelj, zborovodja in sodni svetnik Oskar Dev (1868–1932). Po poklicu je bil sodni svetnik, uveljavil pa se je kot zborovodja in skladatelj. Leta 1919 je prišel v Maribor in postal upravitelj Theater und Casinoveraina ter Filharmonije. Ko so Filharmonijo razpustili, je pod njegovim vodstvom nastala Glasbena matica. V Matici je organiziral glasbeno šolo in pevski zbor. Pomagal pa je tudi pri ustanovitvi drugih pevskih zborov.

3 Zrinjsko-frankopanska zarota, zarota hrvaških in ogrskih velikašev pod vodstvom Petra Zrinjskega in Krsta Frankopana proti avstrijskem dvoru, ki jo je odkril in zatrl. Oba so leta 1671 obsodili na smrt.

zbor nastopal v mestih in trgih mariborske oblasti, na deželi, na narodnih in državnih prireditvah, v gledališču, v stolni cerkvi. Zbor je v času boja za Koroško šestkrat gostoval ob severni meji in z nastopi pomagal pri utrjevanju narodne zavesti. Glavna naloga zbora je bila torej s pesmijo širiti in oživljati narodno zavest na najbolj ogroženih delih slovenskega etničnega ozemlja. Na prošnjo matice so to poslanstvo pozneje opravljala druga pevska društva, predvsem pevsko društvo Drava. Pevski zbor Glasbene matice pa se je posvetil koncertnemu petju.

Konec dvajsetih let je zbor doživel ustvarjalno krizo, ki pa so jo rešili z novim zborovodjem Vasilijem Mirkom.⁴

Vasilij Mirk se je leta 1928 preselil iz Trsta v Maribor in naslednje leto prevzel vodstvo pevskega zbora pri mariborski Glasbeni matici, na glasbeni šoli je poučeval kompozicijo, harmonijo in glasbeno zgodovino. Deloval je tudi pri ustanovitvi Ipavčeve župe, ki ji je tudi predsedoval. Kot skladatelj je objavil številne zborovske in klavirske skladbe.

Novi zborovodja se je predstavil občinstvu na proslavi ob 100-letnici rojstva Benjamina Ipavca, 3. februarja 1930 pa še v Unionski dvorani. Pod njegovim vodstvom je zbor naštudiral tri koncerte, med njimi tudi znamenito Grečaninovo Liturgio domestico (Mariborski večernik »Jutra«, 29. 9. 1930, 1). Z novim dirigentom je zbor pripravil tudi svoj prvi cerkveni koncert, nastopili so pri proslavi 80-letnice Tomáša Masaryka.⁵ Pripravili pa so tudi koncert v gledališču, ko so izkupiček namenili za poplavlence v Franciji. Med gostovanji zbora naj omenim še koncert zbora v Društvenem domu na Ptujju (Mariborski večernik »Jutra«, 5. 4. 1930, 3).

Pod vodstvom dirigenta in skladatelja Vasilija Mirka je leta 1931 odšel zbor na koncertno turnejo po Srbiji in Makedoniji. Koncerti v Skopju, Kumanovem, Leskovcu, Kruševcu, Šabcu in drugod so veliko prispevali k medsebojnemu spoznavanju različnih kultur. V svojem programu so pevci skušali gostiteljem predstaviti skladbe pomembnih slovenskih in tujih skladateljev, v program pa so uvrstili tudi nekaj srbskih narodnih pesmi (Mariborski večernik »Jutra«, 20. 4. 1931, 2).

Od številnih koncertov zbora velja omeniti 15-letnico Glasbene matice, ki ga je matica proslavila 22. januarja 1934 z Devovim večerom. Tako so se oddolžili zborovodji, ki je ponesel sloves Glasbene matice in Maribora po državi in tujini. Osrednja jubilejna proslava je bila maja istega leta, ko je orkester skupaj s solisti,

med drugimi z Zlato Gjungjenac - Gavella, izvedel slovito odo Lira in harfa francoskega skladatelja Camilla Saint Saënsa. Pevski zbor je počastil društveni jubilej z ljudskimi koncerti v mestnem parku, ki so jih ponovili še v Slovenski Bistrici, v Rogatcu in Rogaški Slatini (Mariborski večernik »Jutra«, 3. 1. 1935, 2). Prireditveni odsek je v jubilejnem letu delovanja zbora skrbel, da je pomlajeni pevski zbor dosegal nove uspehe. V tem letu se je od pevskega zbora poslovil dirigent Vasilij Mirk. Doba njegovega delovanja je označena v Glasbeni matici kot Mirkova doba. Vasilij Mirk je postal častni član Glasbene matice.

Pomembno vlogo pri razvoju zborovskega petja in glasbe v Mariboru sta od Primorcev imela še Ubald Vrabec in Karol Pahor.

Ubald Vrabec je opravljal dolžnosti vodje glasbene šole Glasbene matice v letih 1933–1936. Za primorske emigrante v Mariboru je bil nedvomno najpomembnejši njegov prispevek v pevskem društvu Jadran, ki ga je prevzel leta 1935. Zbor je pod njegovim vodstvom hitro napredoval (Mariborski večernik »Jutra«, 9. 3. 1936, 3). V obdobju svojega bivanja v Mariboru je Ubald Vrabec tudi komponiral.

Karol Pahor, slovenski skladatelj, se je rodil v Trstu. Služboval je med drugim tudi v Mariboru, kjer je kot glasbeni pedagog največ delal na učiteljišču in tudi v šoli Glasbene matice, kjer je poučeval violino. Izjemen je njegov pečat na področju koncertne dejavnosti. Tako je leta 1937 v okviru prvega Umetnostnega tedna prejel prvo nagrado v skupini glasbenikov. Ubald Vrabec je ob tej priliki prejel drugo nagrado.

Primorci in likovno življenje

Spremembe po letu 1918 z nacionalno osvoboditvijo pomenijo odločilen mejnik tudi v razvoju mariborske likovne dejavnosti. Tudi na tem področju so imeli Primorci izjemno pomembno vlogo. Tako je v zvezi z organiziranjem likovnega življenja v mestu posebej pomemben lesorezec, grafik, akvarelist in slikar Viktor Cotič,⁶ ki je v Mariboru ustvarjal od leta 1918 do 1933. Na pobudo Viktorja Cotiča in generala Rudolfa Maistra je bila v kazinskih prostorih 8. decembra 1920 odprta prva razstava likovne umetnosti v Mariboru. Makso Šnuderl je ob otvoritvi zapisal: »Zdi se mi, da pomeni ta razstava tretjo zmago nad useljenim nemštvom v Mariboru: Maistrova zasedba, Nučičevo gledališče, Cotičeva razstava!« (Tabor, 14. 12. 1920, 3).

4 Vasilij Mirk (1884–1962). Leta 1928 se je iz Trsta preselil v Maribor in naslednje leto prevzel vodstvo pevskega zbora pri mariborski Glasbeni matici, na glasbeni šoli je poučeval kompozicijo, harmonijo in glasbeno zgodovino. Deloval je tudi pri ustanovitvi Ipavčeve župe, ki ji je tudi predsedoval. Kot skladatelj je objavil številne zborovske in klavirske skladbe.

5 Tomáš Masaryk (1850–1937) od leta 1918 do leta 1935 je bil predsednik češko-slovaške republike.

6 Viktor Cotič je bil rojen leta 1885 v Trstu in je študiral slikarstvo na Dunajski akademiji. Kot profesor risanja je služboval od leta 1918 do 1933 na mariborski realki.

Dogodek je vzpodbudil ustanovitev Umetniškega kluba Grohar, ki je združeval slovenske likovne umetnike v mestu. Prvi predsednik Umetniškega kluba je bil Viktor Cotič. Leta 1922 se je 12 Groharjevih članov udeležilo velike jugoslovanske razstave ob kraljevi poroki v Beogradu. Razstavljali so: Viktor Cotič, Ivan Janovsky, Ivan Kos, Vilko Apih, Egon Baumgartner, Ivan Hollega, Pipa Peteln, Franjo Stiplovšek, Ante Trstenjak, Avgusta Šantel, Henrika Šantel in Josip Tscharre.

Leta 1926 se je skupaj z drugimi v Mariboru živečimi likovnimi umetniki Viktor Cotič predstavil v kazinski dvorani. V Taboru o dogodku lahko preberemo, da je razstavo slavnostno odprl Makso Šnuderl, ki je v nagovoru poudaril, »da tudi mariborske razstave kažejo razvoj povojne umetnosti; medtem ko smo videli na prejšnjih razstavah v tej dvorani revolucijske zahte, iskanje nekih novih oblik in zapostavljanje vsebine v prid zunanjemu materialnemu izrazu, se opaža na zadnjih razstavah že ustaljenost in umirjenost. Bile so razstave, ko naše občinstvo ni razumelo umetnikov, na tej razstavi govori zopet čista doživljena lepota. Zato se je nadejati, da bo prinesla nova razstava našim domačim umetnikom mnogo moralnega in gmotnega uspeha« (Tabor, 7. 11. 1926, 3).

Pomembnejša predstavitev večine mariborskih in okoliških slikarjev in kiparjev (tudi Viktorja Cotiča) je bila leta 1931. V Mariborskem Večerniku Jutra so v poročilu o otvoritvi zapisali: »Ta razstava nam dokazuje, da se v skritih zatišjih naših likovnih umetnikov ustvarja marsikaj, kar bo imelo stalno vrednost. Nekaj tega je zbrala ta razstava in postavila pred mariborsko javnost, toda dela bodo na ogled samo do 19. t. m., nato bodo spet romala v ateljeje in stanovanja onih, ki so jih napravili. Malo bo obiskovalcev, ki se bodo še kdaj spomnili nanje. In vendar bi bilo potrebno, da bi tudi bodoči rodovi mogli spoznavati prve začetke slovenske likovne umetnosti v Mariboru. Po njih bi šele mogli presoditi stremljenja osvobodjene obdravske slovenske prestolnice in razumeti, da je stremela kvišku na vseh koncih in krajih in da se je pravilno zavedala ne le svojega političnega, ampak tudi kulturnega poslanstva...« (Mariborski večernik »Jutra«, 9. 12. 1931, 2). Naslednje leto je Mestni občinski svet na pobudo mariborskih slikarjev nakupilo sledeče slike: Viktor Cotič: Breg na ribnici, Janez Mežan: Ribniška jezera, Ivan Kos: Lepa jesen, Albert Sirk: Skopje, Ante Trstenjak: Koča v Goricah.

Leta 1920 je iz Trsta v Maribor emigriral slikar Anton Gvajc. V Mariboru se je izkazal predvsem kot likovni organizator in pedagog. Deloval je znotraj Umetniškega kluba Grohar, v katerem je nasledil Cotiča kot predsednika. V Trstu je bil njegov učenec Franjo Stiplovšek, ki je v začetku dvajsetih let ustvarjal v Mariboru.

V likovnem življenju Maribora ima pomembno vlogo tudi Idrijčan Niko Pirnat. Med letoma 1921 in 1928 je

sodeloval pri več razstavah. Pirnat pa je tudi avtor številnih umetnin, kot so kip generala Maistra in Ivana Cankarja.

Primorski slikar, ki je ustvarjal v Mariboru, je tudi Albert Sirk iz Sv. Križa pri Trstu. V Maribor je emigriral leta 1929 in tu ostal do leta 1937. Bil je vključen v mariborski likovni klub Brazda in je z njim tudi večkrat razstavljaj. O njegovi razstavi je poročevalec v Mariborskem »Večerniku« zapisal: »iz Sirkovih del odseva neverjetna sigurnost, izražena v krepkih potezah. Predmete riše krepko in sigurno. Morje slika mojstrsko, ker je sam zrasel z njim. V svojih motivih išče žive razgibanosti. Njegovi južni motivi kažejo s pestro barvitostjo na naš solnčni jug« (Mariborski večernik »Jutra«, 18. 5. 1937, 3).

Na področju likovnega ustvarjanja je Maribor zaznamoval tudi Goričan Zoran Mušič. Radivoj Rehar je v članku v Večerniku o Zoranu Mušiču zapisal: »Zoran Mušič, ki se je rodil leta 1909 v Gorici, je bil eden izmed redkih slovenskih slikarjev iz povojne dobe, ki so pričeli svoje delo tam, kjer so našli izhodišče naši veliki predvojni mojstri, v impresionizmu. In vendar gre njegov razvoj v čisto drugo smer, kakor je šel oni npr. Groharja, Jame, Jakopiča in drugih. Dočim je prišla njihova izhodiščna smer k nam več ali manj šele s posredovanjem nemškega impresionizma in ne naravnost iz Pariza, se je Mušič ogrel za svojo smer neposredno iz Pariza, čeprav skozi Zagreb. Mimo tega je ta njegov impresionizem privzel še nekaj kompozicijskih elementov ekspresionizma. Kompozicija je včasih tako več ali manj ekspresionistična, dočim je pojmovanje barve docela impresionistično. Mušiču je barva zopet glavno, včasih celo vse. V njej išče estetičnih harmonij na čustveni, razpoloženski podlagi, ne na pripovedovalni. Tako pot si z uspehom izbere lahko samo res močan talent, in Mušič je taka umetniška osebnost« (Večernik, 7. 4. 1940, 4). Mušič se je po končanem učiteljskišču v Mariboru vpisal na zagrebško akademijo. Od leta 1935 je bil član Brazde in od leta 1937 tudi član kluba Neodvisnih. Že v času pred II. svetovno vojno je veliko razstavljaj po Jugoslaviji (leta 1937 Beograd, leta 1938 Ljubljana, leta 1939 Beograd, leta 1940 Zagreb, leta 1940 Maribor). Skoraj na vseh razstavah je bil deležen ali največ pohvale ali pa vsaj največ pozornosti. Nagrajen pa je bil na vseh treh mariborskih Umetnostnih tednih.

Marca 1939 se je v Beli unionski dvorani na prvi samostojni razstavi predstavil še Gvajčev učenec in Cotičev nečak Zlatko Zei. Rojen v Trstu leta 1908 je v svojem likovnem delovanju ostal zvest svojim koreninam. V njegovih delih namreč prevladuje tipično primorski likovni svet. Pomembno pa je tudi delovanje Koprčana Klavdija Zornika, slikarja, ki se je nagibal k ekspresionizmu.

Primorci in literarna ustvarjalnost

V Mariboru je med vojnama živel in ustvarjal več pomembnih slovenskih književnikov. Med pomembnimi ustvarjalci sta bila pesnika, primorska emigranta Janko Samec in Ludvik Zorzut. Janko Samec spada med najbolj produktivne pesnike med obema vojnama. Pisal je pesmi za odrasle in mladino in izdal dve samostojni pesniški zbirki: *Življenje*, leta 1923, in *Za naše male*, leta 1927. Motiv morja je njegov najmočnejši in najgloblje doživeti element, ki se mu pridružujejo kmečki in socialni motivi s Krasa. Bolj tematične in zadušne so mestne impresije iz Maribora. Ludvik Zorzut je bil pomemben kulturni in narodni delavec. Pomembna je njegova zbirka pesmi pod naslovom *Ptička bregarica*, kjer spregovorijo pesniške podobe Primorske in Štajerske.

Močno se je uveljavil Vipavec Radivoj Rehar, ki je bil glavni urednik tako Mariborskega delavca kot Tabora in najdlje tudi Mariborskega »Večernika« Jutra. Predvsem v časniku Tabor je moč zaslediti številne Reharjeve članke, ki obravnavajo najrazličnejše teme. Izdal je pravljice *Začarani krogi*. Leta 1936 je začel z izdajanjem literarne revije *Piramida*.

V tridesetih letih se je zlasti uveljavil Koprčan Rudolf Golouh. Uspešni politik, ki je v letih 1931–1935 postal celo podžupan mesta, je bil tudi pomemben pisec dramskih del z izrazito socialno in družbenokritično noto. V času njegovega bivanja v Mariboru je mariborsko gledališče uprizorilo tri njegova dela. V prvih dveh, *Groteskni sedanosti* in *Od zore do mraka*, je kritiziral zlasti fašizem, svetovno diplomacijo in tudi Društvo narodov. Njegovo tretje delo, *Krisalida*, poetično in oblikovno nakazuje prepad med človeškimi sanjami in hrepenenjem ter med življenjsko stvarnostjo (Hartman, 1977, 149).

Med pomembnimi pisatelji, ki so v tem času delovali v Mariboru, je bil tudi Tolminec Ivo Šorli, ki je bil s svojimi deli močno vezan na realizem in naturalizem 19. stoletja. Bil pa je tudi prvi predsednik Kluba književnikov, njegov namestnik je bil Rudolf Golouh, tajnik pa Radivoj Rehar. Vsi trije torej iz Primorske. Leta 1935 so v Mariboru živeči umetniki ustanovili Umetniški klub, ki je združeval poleg književnikov in umetnikov tudi publiciste in gledališke kritike. Njegov predsednik je bil Ivo Šorli. Z ustanovitvijo Umetniškega kluba v Mariboru je nastopilo novo obdobje v kulturnem življenju Maribora. Ustanovitev kluba je namreč razgibala umetnike in jih vzpodbudila k intenzivnemu ustvarjanju. Poročevalec v *Jutru* je o ustanovitvi Umetniškega kluba menil: »Upati je, da bo Umetniški klub v Mariboru prinesel v našo drugo prestolnico nekakšno renesanso kulturnega življenja, ki naj bo primerno nadomestilo velike predvojne kulturne tvornice v Gorici, Trstu in Celovcu« (*Jutro*, 6. 4. 1935, 3). Ustanovnega občnega zbora 7. aprila 1935 v hotelu Orel so se ob mariborskih

umetnikih udeležili tudi številni likovni umetniki severovzhodne Slovenije. Zbor je odprl in vodil predsednik pripravljalnega odbora, pisatelj Ivo Šorli. V govoru je poudaril, da so društvo ustanovili z namenom združiti umetnike na področju književnosti, likovne umetnosti, gledališča, glasbe, arhitekture in kritike, ki živijo v Mariboru oz. v severovzhodni Sloveniji. Med nalogami društva je bilo prirejanje slikarskih in kiparskih razstav ter organizacija komornih glasbenih, dramskih, recitacijskih in literarnih prireditev. Skrbeli naj bi tudi za sodelovanje s kulturnimi ustanovami doma in v tujini.

Ivo Šorli je napisal tudi dve prozni deli: *Večerne vezi*, v katerih močno izstopajo avtobiografske prvine, pri čemer so posebno zanimivi drobni opisi psiholoških značilnosti ljudi v prelomnih obdobjih, in knjigo *Moj roman*, kjer gre za literarno obdelan izbor spominov. V letu 1935 je nastala njegova drama *Blodni ognji*, ki je bila v istem letu uprizorjena v Ljubljani, Mariboru in Pragi (Hartman, 1977, 149–150).

Velja še omeniti leposlovni list *Soča*, ki ga je izdajal Klub primorskih dijakov. Prva številka je izšla leta 1922. Izdajala jo je podružnica Udruženja iz Primorja. Poleg leposlovnih tekstov so bila v reviji navedena tudi društvena dogajanja.

DRUŠTVI PRIMORSKIH SLOVENCEV: JADRAN IN NANOS

Čas obstoja primorskih emigrantskih društev v medvojnem Mariboru lahko razdelimo na tri obdobja. Prvo, dvajseta leta 20. stoletja, zaznamuje delovanje emigrantskega Društva Jadran, ki je bilo znano predvsem po svoji uspešni pevski dejavnosti. V drugem obdobju, gre za skoraj celotno tretje desetletje 20. stoletja, se prepleta delovanje Jadrana in novonastalega društva Nanos. Delovanje obeh društev je bilo usmerjeno na različna področja. Zadnje, kratko obdobje, ki ima mejnik v letu 1939, je pomenilo prelomnico za obe društvi, saj je prišlo po njenem večletnem samostojnem delovanju do združitve v skupno društvo Jadran-Nanos.

Vsa tri obdobja so tako za društveno življenje kot za življenje primorskih beguncev velikega pomena.

Društvo Jadran

Pripravljalni odbor društva Jadran je začel delovati v letu 1919, ustanovni občni zbor pa je imelo društvo 11. februarja leta 1920. O Jadranu je poročevalec v *Straži* ob tej priložnosti zapisal, da so lahko člani društva le izseljenci iz Primorja, da bo društvo skrbelo za razvedrilo in zabavo, pa tudi izobrazbo in »narodno disciplino svojih članov, od njega pa je pričakovati južnemu temperamentu primerno živahnega delovanja« (*Straža*, 9. 4. 1921, 3).

Kmalu po ustanovitvi je pevski krožek Jadrana z velikim uspehom gojil družabnost med Primorci, na-

stopal pa je tudi na vseh narodnih prireditvah v mestu in okolici (PAM, MOM, SDJ, šk. 385, št. 300).

Sploh je pevski zbor predstavljal jedro delovanja društva in dvajseta leta zaznamujejo Jadran predvsem po njegovi uspešni pevski dejavnosti. O delovanju pevskega društva je več zapisanega v poglavju o glasbenem življenju. V društvu je delovalo več odsekov, med katerimi je bil najbolj aktiven prav glasbeni. Med prireditvami, ki jih je pripravil ta odsek, je bila gotovo najbolj odmevna Jadranska noč. Jadranaši so obiskovalcem želeli približati del kraškega okolja. V ta namen so v galerijskih prostorih Narodnega doma postavili kraško hišo z originalnim ognjiščem ter kletjo, kjer se je prodajal teran, dalmatinska vina, morske ribe in seveda pravi kraški pršut. Izkupiček prireditve je bil namenjen društvenemu delovanju (Tabor, 12. 4. 1925, 2; 13. 5. 1925, 2; 15. 6. 1926, 2).

Društvo je pogosto organiziralo vinske trgatve, ki so bile združene s pevskimi nastopi in plesom. Posebej zanimiva je bila trgatvena veselica, ki so jo Jadranaši priredili oktobra 1936. O njej zasledimo v Mariborskem Večerniku Jutra, da so v nabito polni dvorani pevci najprej zapeli nekaj pesmi, po nastopu zbora pa je sledil nastop novoustanovljenega ženskega odseka. Na prireditvi so se predstavil tudi člani Jadrana v komediji enodejanki Roka Roko (Mariborski večernik »Jutra«, 16. 10. 1936, 3). Posebej priljubljen je bil Miklavžev večer, ki je bil namenjen najmlajšim. Eno takih miklavževanj je bilo leta 1926, ko so se občinstvu predstavili malčki članov v »sijajno« odigrani igri (Tabor, 11. 11. 1926, 2). Člani Jadrana pa so prirejali tudi Zimske večere. Na njih so nastopili društveni odseki: pevski zbor, tamburaški zbor in godba na lok. Namen takih in podobnih kulturnih večerov je bila predvsem zabava oz. razvedrilo (Tabor, 28. 12. 1923, 3). Pogosti so bili tudi Jadranski zabavni večeri ob godovnem dnevu Joškov oziroma Pepetov in Pepc (Tabor, 16. 3. 1924, 5). V poletnem času je društvo prirejalo v Mariboru in okolici javne veselice na prostem. Izkupiček je bil namenjen revnim članom (Tabor, 3. 8. 1926, 2). Za zabavo pa so poskrbeli tudi na vsakoletnih maškaradah in z novoletnimi praznovanji. Številne razvedrilne prireditve so kazale na pravo prijateljsko vzdušje, ki je vladalo med Primorci. S takimi in podobnimi prireditvami so med Mariborčane prinesli novo obliko družabnega življenja. Tako je bil nedvomno nekaj novega tudi ples na brjarjih (na prostem), ki so ga primorski fantje priredili v Kamnici (Tabor, 25. 4. 1922, 3). Med Mariborčane pa so Primorci prinašali tudi razne primorske običaje in navade. Preko teh so domačini spoznavali tudi že omenjene kulinarčne posebnosti primorske kuhinje.

Bolj ko so Mariborčani spoznavali Primorce, bolj so ti postajali nepogrešljivi del mesta. Vse redkejši so bili zapisi v časnikih o zaostrenih odnosih med domačini in prišleki. K temu pa so prispevali tudi Primorci, ki so se vedno bolj vključevali v razna mariborska društva, pred-

vsem v tista, ki so poudarjala idejo jugoslovanstva. Ena od takih organizacij je bilo telovadno društvo Sokol. Sploh pa je jugoslovanska ideja vsaj v prvih letih emigracije združevala večino članstva društva Jadran. Prav zato ni bilo praznika jugoslovanske države, ki ga Jadran ne bi dostojno proslavil. Ob praznovanju osme obletnice nastanka Kraljevine SHS je poročevalec v Taboru med drugim zapisal, da je Jadran spet pripravil imenitno proslavo. Večino programa je izvedel pevski zbor Jadran, nastopu pa je sledil govor Stanka Detele, v katerem je »naglasil pomen našega največjega narodnega praznika, praznika ujedinjenja, ko se je združil dolgo razcepljeni in zatirani narod v svobodno državo« (Tabor, 5. 12. 1926, 1). Društvo pa je praznovalo tudi vse osebne praznike ožjih članov vladajoče rodbine Karadordevičev.

Jadran pa ni praznoval le slovesnosti, ki so bile povezane z jugoslovansko državnostjo, temveč so člani društva večkrat priložnostno pripravili prireditve ob dogodkih, zaradi katerih so morali njegovi člani zapustiti svoje rodne kraje, ali pa so prireditve namenili spominu na žrtve fašističnega terorja. Tako so člani Jadrana skupaj s člani društva Nanos pripravili prireditev ob obletnici podpisa Rapalske pogodbe. O dogodku je poročevalec v Mariborskem Večerniku Jutra zapisal: »Program je obsegal nastopa društvenih zborov Jadrana in Nanosa ter predavanje urednika in pisatelja Radivoja Reharja o rapalski pogodbi. Po tej manifestaciji za krvno in jezikovno skupnost z našimi brati onkraj meje, so se zborovalci dostojno brez vsakega neumestnega vzklika razšli« (Mariborski večernik »Jutra«, 13. 11. 1933, 2). Občinstvo je bilo torej še kako presunjeno zaradi dogodkov, ki so sledili Rapalski pogodbi. Jadran pa je vsako leto obhajal tudi požig tržaškega Narodnega doma – žarišča slovenskega naroda v Trstu. Te prireditve so bile podobne drugim spominskim svečanostim. (Mariborski večernik »Jutra«, 14. 7. 1933, 2).

Člani Jadrana pa so vsako leto praznovali tudi obletnico svojega organiziranega delovanja v Mariboru. Od vseh obletnic je bila gotovo najodmevnejša Jadrana petnajstletnica delovanja, ki je bila združena s kongresom Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine. Kraja kongresa niso izbrali slučajno. Vsi kongresi so bili v krajih, kjer je bilo precej emigrantov. Redni kongres »Zveze« je pomenil vrh delovanja te organizacije in je bil njena največja manifestacija. Od vsega njenega delovanja je bil deležen tudi največjega odmeva (Vovko, 1979, 86).

Slavnostna akademija društva ob petnajstletnici delovanja je potekala 1. septembra 1934 v Unionski dvorani. Uvodni nagovor je imel predsednik društva Slavko Fornazarič. Sledile so pevske točke in solistični nastop tenorista Belizarja Sancina ter koncertnega pevca Fraganelija, Elvira Kralj pa je recitala Gradnikovo pesem Molitve beguncev. Slavje pa so kronali z veliko kantato za moški in deški zbor, tenor in bariton solo s klavirjem

in godbo Vasilija Mirka z naslovom Pesem naših mornarjev, ki jo je skladatelj skomponiral posebej za Jadranovo petnajstletnico (Mariborski večernik »Jutra«, 25. 8. 1934, 2). Ob tej priložnosti je društvo izdalo tudi spomenico, v kateri je zapisana večina kulturnih in drugih dogodkov, ki so zaznamovali 15-letnico društva (PAM, MOM, SDJ, šk. 385, št. 300).

Poleg zabavnih večerov pa je društvo prirejalo tudi poučne večere. Pogosta so bila predavanja na temo zasedenega ozemlja, tako npr.: O jadranskem vprašanju, O sedanjih Primorski in njenem problemu, Problem malih narodov v igri velikih ipd. Večkrat pa so pripravili tudi literarne večere primorskih pesnikov in pisateljev, npr. Alojza Gradnika in Simona Gregorčiča (Tabor, 24. 11. 1920, 3; 6. 6. 1923, 3; 17. 11. 1923, 2).

V društvu Jadran pa je poleg najbolj dejavnega glasbenega odseka deloval še prosvetni, socialni, narodnoobrambni in emigrantski odsek. Emigrantski odsek so ustanovili leta 1930 z namenom gmotno in materialno pomagati najpotrebnejšim. Pomagali pa so tudi brezposelnim. Še posebej se je na tem področju izkazal odsek, imenovan Pomožna akcija društva Jadran, ki je bil ustanovljen v začetku leta 1932 (Mariborski večernik »Jutra«, 24. 10. 1932, 2). Že oktobra istega leta je Pomožna akcija društva Jadran razširila svoj delokrog in se preimenovala v Podporni meddruštveni odbor jugoslovanskih emigrantov v Mariboru. V novi odbor so poleg predstavnika Jadrana vstopili še zastopniki društev Jugoslovanska Matica, Narodna Obrana, Koroški klub in Nanos.

Ta in kasnejši Meddruštveni odbor sta ob finančni pomoči Mestne občine pomagala številnim beguncem, tako da so jim nudili hrano, zasilno streho nad glavo, potrebne dokumente ipd.

Zaradi pomanjkanja primernih prostorov ti odseki niso tako zaživel, kot so si želeli člani društva (Mariborski večernik »Jutra«, 26. 3. 1935, 2).

Število članov društva se je gibalo med dvesto in štiristo. Večinoma pa so ga sestavljali srednji in nižji sloji. Edini vir financiranja jim je bila redna članarina in redke kulturne prireditve, ki pa so se žal neredko končale deficitno, kakor npr. vokalni koncert 8. maja v Unionu (PAM, MOM; DJM, šk. 442, št. 9306). Prav zaradi tega je bila večina zbranega denarja namenjena le beguncem, za kako odmevnejše kulturno delovanje pa ga ni bilo.

Društvo Nanos

V letih najhujše gospodarske krize, v letih, ko je bila stiska prihajajočih Primorcev največja, je Jadran pridobil vnetega sodelavca v novonastali društveni organizaciji priseljenih primorskih emigrantov, društvo Nanos, s katerim se je dopolnjeval zlasti na socialnem področju. Tako je na začetku leta 1932 primorska mladina, ki se je do tedaj zbirala pod okriljem Narodne odbrane, usta-

novila novo društvo primorskih Slovencev, Nanos. Ustavni občni zbor društva je bil 28. februarja 1932 v Narodnem domu. Udeležilo se ga je več kot 400 ljudi, predvsem Primorcev. Predsednik pripravljalnega odbora Albert Koruza je predstavil program in cilje novega društva. Glavne naloge društva so bile: skrb za brezposelne člane, zbiranje primorske mladine v svojem okrilju, oskrba članov s skromnimi zavetišči ter prosvetno in kulturno delovanje (Mariborski večernik »Jutra«, 3. 3. 1932, 3). Za boljše delovanje društva so že kmalu ustanovili knjižnico (Mariborski večernik »Jutra«, 16. 3. 1939, 4).

Podobno kot Jadranov kulturno-zabavni program je bil tudi Nanosov zelo raznovrsten. Prirejali so različne prireditve z različnimi nameni in značajem, tako zasledimo dobrodelne, zabavne, informativne idr. Ena prvih društvenih prireditev je bila tako imenovana Akademija Nanosa, na kateri so sodelovali primorski umetniki (Belizar Sancin, Elvira Kralj idr.). Pokrovitelj Akademije pa je bil primorski rojak in takratni podžupan mestne občine Rudolf Golouh (Mariborski večernik »Jutra«, 5. 3. 1932, 2; 22. 3. 1932, 2). Izkupiček te in tudi drugih podobnih prireditev so namenili za podporni fond brezposelnih Primorcev. Za najbolj obubožane begunce so Nanosovci prirejali pogostitve ob večjih cerkvenih praznikih, tako npr. ob božiču in veliki noči. Da bi se olajšala socialna beda primorskih beguncev, so leta 1937 znotraj društva ustanovili še Gradbeno in zaposlitveno zadrugo, ki si je zadala nalogo, da postavi emigrantski dom, v katerem naj bi se namestila kuhinja, ogrevalnica in prenočišča za begunce. V tem domu naj bi se nastanila vsa emigrantska društva s čitalnico in knjižnico. V ta namen so znotraj Nanosa ustanovili še Ženski krožek. Poleg dobrodelne dejavnosti je Ženski krožek skrbel še za področje primorskega ženstva in materinstva ter kulture. Tako so pripravili večer, posvečen primorski materi. Na programu so bile deklamacije, recitacije, pevske točke društva Jadran in glasbene točke mandolističnega društvenega odseka (Mariborski večernik »Jutra«, 15. 5. 1935, 3; 18. 5. 1935, 3).

Pogosto pa je Nanos pripravljala tudi predavanja. Tako zasledimo predavanje o Srečku Kosovelu, o socialnem položaju primorskega delavca, Novo poglavje iz boja naše manjšine pod Italijo, O emigrantih, Kulturne prilike v Julijski krajini, o fašizmu in šoli v Julijski krajini (Mariborski večernik »Jutra«, 1. 3. 1935, 2). Jeseni leta 1935 pa so pripravili ciklus predavanj. Znani predavatelji (Radivoj Rehar, Anton Dolar, Rudolf Golouh, Lojze Bizjak in drugi) so govorili o kralju Aleksandru I., o koroškem plebiscitu, o solidarnosti mladine in jugoslovanski bodočnosti, o delu in ciljnih emigrantov, o splošnem mednarodnopolitičnem položaju itd. (Mariborski večernik »Jutra«, 8. 10. 1935, 3; 18. 10. 1935, 3; 19. 10. 1935, 4).

Društvo Nanos, v katerem se je zbirala predvsem mladina, je bilo precej bolj revolucionarno od sorod-

nega Jadrana. Tako so odobrvali akcije, ki jih je proti italijanski oblasti in njihovi raznarodovalni politiki organizirala v Julijski krajini živeča mladina in drugi zavedni Primorci, ki so delovali v ilegalnih organizacijah, tako npr. v podtalni organizaciji TIGR (tržaška veja se je imenovala Borba). Člani teh ilegalnih skupin so še zlasti proti koncu 20. let začeli s propagandistično akcijo proti režimu in tudi s terorističnim delovanjem. Zaradi protifašistične dejavnosti so bili 6. septembra leta 1930 v Bazovici ustreljeni Zvonimir Miloš, Ferdinand Bidovec, Alojz Valenčič in Fran Marušič, ki so bili obsojeni na prvem tržaškem procesu. Vsako leto so v spomin na bazoviške žrtve v društvu pripravili žalne svečanosti (Grašič, 1990, 32).

Tudi člani Nanosa so seznanjali Mariborčane s sledovi svoje bogate, močno razvejane in z nacionalnim duhom prežete kulture. Tako so na prireditvah ob Mariborskem tednu pripravili razstavo predmetov iz Primorske: narodne noše, razglednice, revije, knjige, časopise itd. (Mariborski večernik »Jutra«, 2. 8. 1933, 2).

Člani Nanosa so delovali še na področju zborovskega petja, dramskega ustvarjanja ter na tamburaškem in godbenem področju. Člani Nanosa petju niso posvečali toliko pozornosti kot Jadranaši, zato tudi niso dosegali takšnih uspehov kot zbor sorodnega društva. Od leta 1933 je dobro deloval zlasti Nanosov mešani pevski zbor, ki se je leta 1938 preoblikoval v moški zbor (Mariborski večernik »Jutra«, 22. 6. 1938, 2). Podatkov o delovanju dramskega, godbenega in tamburaškega odseka je le malo.

Društvi sta organizirali tudi skupne prireditve. Tako sta 6. februarja 1937 pripravili Primorski ples. Z izkupičkom so želeli pomagati novemu valu beguncev, ki je prišel v Maribor zaradi italijanskega vojnega pohoda v Abesinijo. Društvi sta priredili tudi več proslav, spominsko svečanost ob obletnici podpisa rapalske pogodbe in več predavanj (Mariborski večernik »Jutra«, 16. 4. 1934). Pripravili so tudi več izletov v širšo okolico Maribora (Sv. Ožbalt, Sv. Jurij ob Ščavnici, Sv. Marjeta ob Pesnici, Sv. Križ na meji, Sv. Miklavž itd.).

Šele leta 1939 zasledimo v časnikih izjave članov obeh društev o združitvi. Tako je poročevalec v Večerniku med drugim zapisal: »V Mariboru delujeta dve emigrantski društvi Jadran in Nanos. Obe društvi imata v programu iste smernice, obe delujeta in stremita za istim ciljem. Zato so zlasti mlajši člani obeh primorskih društev stremeli za združitvijo. V enem samem močnem in zavednem društvu bo delo olajšano in uspehi večji. Prvotno so starejši člani s skepso gledali na stremeljenja svojih mlajših tovarišev, sedaj pa so polagoma pričeli uvidevati, da je fuzija Jadrana in Nanosa v eno samo društvo edina pravilna pot« (Večernik, 1. 2. 1939, 4).

Ustanovni občni zbor društva Jadran-Nanos je bil 10. septembra 1939 v Narodnem domu. Po uvodnem govoru, sprejetju novih pravil in volitvah so občni zbor zaključili s kulturnim programom. Združeni pevski zbor

društva Jadran-Nanos je pod vodstvom Ubalda Vrabca zapel nekaj domoljubnih pesmi (Večernik, 24. 8. 1939, 4). Združeno društvo je delovalo po že ustaljenih smernicah, po katerih sta delovali obe društvi pred združitvijo. Združila sta se tudi pevska zbora. Tako je v združenem zboru prepevalo od 60 do 70 pevcev pod vodstvom Ubalda Vrabca (Večernik, 5. 10. 1939, 4).

Združeno društvo je organiziralo več predavanj, tako npr. o razvoju slovenstva in o zaščiti narodnih manjšin (Večernik, 25. 10. 1939, 4; 6. 12. 1939, 4). Nadaljevali pa so tudi z delom že omenjenih odsekov, vendar je zaradi skopih podatkov v časnikih težko analizirati delovanje do vdora okupatorja (Večernik, 26. 10. 1939, 4).

Pevska zbora društev Jadran in Nanos

Primorci so se v Mariboru združevali v treh društvih: Jadran, Nanos in od leta 1939 v združenem društvu Jadran-Nanos. Primorski emigranti so že leta 1920 znotraj društva Jadran ustanovili pevsko društvo, ki je imelo namen s pesmijo prebujati in gojiti narodno zavest Mariborčanov in okoliških prebivalcev (Mariborski večernik »Jutra«, 5. 3. 1932, 2). V prvih letih so pod okriljem Jadrana delovali trije zbori: mešani, ženski in moški zbor, od katerih je le slednji presegel običajno zborovsko petje in si s tem zaslužil tudi številna priznanja. Ta zbor, ki je začel s svojimi prvimi vajami že sredi leta 1920, so v začetku sestavljali predvsem nižji državni uslužbenci, zlasti policijski stražniki. V prvem obdobju je društvo Jadran prirejalo pevske večere, predavanja in izlete v širšo okolico Maribora, zlasti na severno mejo. Prvič se je zbor predstavil 20. septembra 1920 pri Tomšetu v Pekrah, kjer je vzbudil veliko pozornost med domačini in navdušenje med Primorci (PAM, MOM, SDJ, šk. 385, št. 300). Zbor so v tem obdobju vodili njegovi člani: Ciril Kraševc, Drago Prinčič in drugi (Mariborski večernik »Jutra«, 22. 3. 1932, 2).

Leta 1923 je prevzel vodstvo zbora takratni uradnik pri okrajnem glavarstvu Jože (Josip) Lah. Kot mnogim drugim Primorcem, ki so s svojo prisotnostjo vtisnili v nemškutarsko obarvani Maribor vidnejši slovenski značaj, je bila tudi Lahu pri srcu kultura, zlasti glasbena. Lah je vodil pevska društva že v Trstu in drugod na Primorskem. Kot dolgoletni zaslužni pevovodja pevskega zbora društva Jadran je bil med vidnejšimi kulturnimi osebnostmi v Mariboru (Kalc, 2002, 43). Pod njegovo taktirko je društvo postalo ne le ponos vseh Primorcev, temveč tudi obmejnega Maribora in njegovega zaledja. Tako je zbor pogosto nastopal v obmejnih krajih, npr. v Šentilju, Kungoti, Sv. Juriju ob Pesnici, Svečini, Sv. Križu nad Mariborom, Kapli, Marenbergu, Apačah in drugje (Mariborski večernik »Jutra«, 1. 9. 1934, 4). Kljub temu da je društvu primanjkovalo denarja in da ga njeni člani tudi niso imeli, so pevci zbora vedno z veliko požit-

vovalnostjo krili stroške izletov v obmejne kraje kar sami (PAM, MOM, SDJ), šk. 385, št. 300).

Zbor je leta 1935 prevzel Ubald Vrabec. Tako kot prejšnji zborovodja Lah se je tudi Vrabec zavedal svojega nacionalnega poslanstva, ki ga je s pomočjo zbora izražal skozi slovenske pesmi. V zvezi s tem je dejal: »S pesmijo opominjamo našo javnost na naš narodni čut in ponos, ki naj bo odlika zlasti onih, ki živijo ob naših državnih mejah. Naša lepa narodna pesem, ki je čustvena in blagozvočna in iz katere veje slovanski duh, zasluži, da jo nesemo med narod, kjer se je prav za prav rodila.« (Mariborski večernik »Jutra«, 9. 5. 1937, 2–3). Zbor je štel v času, ko ga je prevzel Vrabec, okrog 40 članov. Pod njegovim vodstvom je zbor še bolj napredoval in bil priznan kot eden najboljših pevskih zborov v Mariboru in okolici. Pevci so nastopali tudi v vseh večjih jugoslovanskih mestih, tako v Beogradu, Skopju, Zagrebu, Novem Sadu, Ljubljani, Celju, Ptuju in Murski Soboti.

Pevski zbor Jadrana je predstavljal jedro društva, ki pa je delovalo tudi na drugih področjih.

Na začetku leta 1932 je primorska mladina ustanovila svoje društvo Nanos. Nanosovci petju niso posvečali toliko pozornosti kot Jadranaši in zato tudi niso dosegli takšnih uspehov kot zbor društva Jadran. Od leta 1933 je deloval Nanosov mešani pevski zbor pod vodstvom zborovodij Križmana, Laha, Hvale in Cvetka. Septembra leta 1938 pa se je zbor preoblikoval v moški zbor pod vodstvom zborovodje Laha. Zbor je sodeloval na številnih prireditvah, že kmalu po preoblikovanju tudi pri operni predstavi Aida.

10. septembra 1939 sta se obe društvi združili. Še pred to formalno združitvijo sta se združila tudi oba pevski zbora. V skupnem zboru je prepevalo od 60 do 70 pevcev pod vodstvom Ubalda Vrabca (Mariborski večernik »Jutra«, 5. 10. 1939, 4).

ODNOS DOMAČEGA PREBIVALSTVA DO PRIMORSKIH EMIGRANTOV

Razmere po prvi svetovni vojni so bile neurejene. Beda in draginja sta položaj domačega prebivalstva le še slabšali. Zaradi tega so bili domačini do prvih primorskih emigrantov neprijazni. Tako lahko v časniku Mariborski delavec preberemo: »Odnosaji med domačim prebivalstvom in begunci iz zasedenega ozemlja nudijo več žalostnih nego razveseljivih pojavov. Zdi se, kakor da bi postali begunci po vsej Sloveniji – izvzemši nekatere kraje – prava peza in nadloga domačemu prebivalstvu. Prihajajo celo vesti, da se ponekod vrši zelo zoprno odtravanje, zapostavljanje in zmerjanje beguncev, in sicer ravno takih, ki bi bili potrebni največje podpore in tolažbe« (Mariborski delavec, 23. 9. 1919, 2). Na težak položaj beguncev je opozarjala tudi Deželna vlada za Slovenijo in naprošala prebivalstvo, naj z begunci »postopajo prijazno, uslužljivo, pravično in nepristransko« (Mariborski delavec, 23. 9. 1919, 2). O

težavah beguncev s Primorske piše tudi časnik Straža, kjer je poročevalec zapisal: »da se ravna z njimi jako grdo in prezirljivo. Domače prebivalstvo jim daje občutiti, da jih smatra kot pritepenice in vsiljivce, jih zaničuje, ter jim nagaja, kolikor more« (Straža, 4. 6. 1920, 2). V številnih člankih je mogoče prebrati o razmerah, ki so begunce prisilile v to, da so zapustili domove. Pisci so obsojali grdo ravnanje domačinov in se zavzemali za begunce. Tako lahko v Mariborskem delavcu preberemo: »Naš primorski brat je zapustil svojo primorsko grudo, ker je moral bežati pred Lahi, svojo hišo, ker mu jo je zrušil Lah. Ni šel rad s svojega, šel je, ker je moral iti. Sovražnik mu je uničil sadove stoletnega dela. Vprašamo pa, kam pa naj gre brat v nesreči, če ne k bratu. Tako je šel naš Primorec na Kranjsko in Štajersko, kjer ga je vsak pošteno in plemenito misleč človek sprejel gostoljubno kot brata v nesreči, ki je ni sam zakrivil« (Mariborski delavec, 21. 9. 1919, 2). Kasneje je na odnose med domačini in priseljenci slabo vplivalo tudi dejstvo, da se je precej Primorcev zaposlilo pri policiji. Tako so se že kmalu ustvarili med domačini nepravilni stereotipi o Primorcih. Negativno stališče do Primorcev je podpihovalo še nemško časopisje, ki je v njih videlo svojega konkurenta. Napetosti med domačini in emigranti s Primorske je mogoče zaznati tudi v tridesetih letih, ko je bil boj za kruh, zaradi gospodarske krize, še bolj trd. Domače prebivalstvo je v Primorcih videlo poceni delovno silo in konkurenta v boju za zaposlitev. Sčasoma so se odnosi med domačini in priseljenci iz Primorske izboljšali. Primorci so po precej hladnem sprejemu kmalu postali nepogrešljivi del mesta. Iz Primorske so prinesli odprtost, neposrednost. Ob tem si je treba predstavljati »primorske klope«, ki so bile znane po prepevanju, kvartanju in sploh veseljačenju, s katerim so vnašale dobro voljo povsod, kjer so se pojavljale. Štajercem je bila ta razposajenost in neposrednost še kako blizu.

S svojim družabnim življenjem so prenašali na domačine primorske navade in običaje. Preko teh so Mariborčani in okoličani spoznavali tudi kulinarčne posebnosti primorske kuhinje. Razširila se je uporaba paradižnika, ki so ga prebivalci Maribora pod vplivom primorskih priseljencev pričeli saditi na vrtovih in tudi uporabljati v prehrani. Vse pogosteje pa se je na krožnikih Mariborčanov znašla kaka tipična primorska jed, npr. polenta, paštašuta, njoki, jota ipd. (Godina Golija, 1996, 66–72).

Vedno bolj se je uveljavljalo tudi primorsko vrtnarstvo, tako sta se radič s paradižnikom znašla tudi na štajerskem jedilniku. Sploh pa je bilo v mestu in okolici kar nekaj znanih primorskih vrtnarjev (Šorgo, Tončič, Kmet, Božič, Glavič, Hrast, Klanjšček, Pahor, Vekjet).

Primorski podjetniki so ustanavljali tudi gradbena podjetja (Makuc, 1988, 170).

Primorci so kmalu postali tudi nepogrešljivi člani številnih mariborskih društev. Vključevali so se pred-

vsem v tista, ki so poudarjala idejo jugoslovanstva (Sokoli). Domačine pa so Primorci seznanili tudi s primorskimi oblikami druženja (»ples na brjarjih« – ples na prostem).

ZAKLJUČEK

Mariborskemu (slovenskemu) meščanstvu je po letu 1918 manjkala tradicija, ki jo je bilo treba še ustvariti. Ljudi za kulturno delovanje je bilo treba še vzgojiti. Primanjkovalo pa ni le domačega kapitala, ampak tudi izobražencev. Kljub temu da se je mesto znašlo pred izjemno težko nalogo, iskanjem nove identitete, je Maribor že kmalu zmogel zapolniti vrzel, ki je nastala v našem kulturnem snovanju ob politični, gospodarski in kulturni tragiki, ki je doletela Gorico in Celovec. Še več, ob pomoči primorskih Slovencev je Maribor že kmalu združil v sebi večino tega, kar so nosili v sebi slovenski mejniki. Več kot deset tisoč Primorcev, kolikor jih je

pribežalo v mesto in okolico, je pomagalo zapolniti vrzel v gospodarstvu in upravi. S svojim delovanjem so močno razgibali tudi družbeno in družabno življenje v mestu. Delovali so v gledališču (Valo Bratina, Elvira Kralj, Ema Starc, Pavla Udovič, Belizar Sancin in drugi), na likovnem področju (Viktor Cotič, Anton Gvajc, Niko Pirnat, Albert Sirk, Zoran Mušič, Zlatko Zei, Klavdij Zornik, Franjo Stiplovšek), glasbenem (Viktor Parma, Oskar Dev, Vasilij Mirk, Karol Pahor, Ubald Vrabc), literarnem področju (Radivoj Rehar, Rudolf Golouh, Janko Samec, Ivo Šorli, Ludvik Zorzut) in seveda še na drugih področjih. S svojim delovanjem so tako ob domačinih odločilno prispevali k slovenski podobi mesta, hkrati pa so krepili narodno zavest Mariborčanov, saj so bili v glavnem močno jugoslovansko orientirani. Primorske Slovence je družila enaka usoda, zato so se začeli kmalu zbirati. Organizirani so bili v društvu Jadran – ime, ki je simboliziralo zapuščene domove ob Jadranu, in nekoliko kasneje tudi v društvu Nanos.

PRIMORSKA SLOVENES IN MARIBOR 1918–1941

Dragan POTOČNIK

University of Maribor, Faculty of Arts, Slomškov trg 15, 2000 Maribor, Slovenia

e-mail: dragan.potocnik@uni-mb.si

SUMMARY

When General Rudolf Maister took command over Maribor and over the whole of Lower Styria and after the northern border of Slovenia had been defined by the Treaty of Saint Germain, much of the native German population left the city on the river Drava. New immigrants moved into the city, mostly from the Primorska region. It was precisely the people of Primorska as economic, ethnic and political emigrants who with their operation in the spheres of culture, education, social events and national defence left a profound mark on the social and cultural life of Maribor during the two world wars. After the emigration of the Germans, over ten thousand people of Primorska, who had taken refuge in the city and its surroundings before the rise of the fascist terror, helped to fill a gap in the economy and administration of the region. With their activities they also significantly changed the social life of the city. They were active in theatre (Valo Bratina, Elvira Kralj, Ema Starc, Pavla Udovič, Belizar Sancin and others), art (Viktor Cotič, Anton Gvajc, Niko Pirnat, Albert Sirk, Zoran Mušič, Zlatko Zei, Klavdij Zornik, Franjo Stiplovšek), music (Viktor Parma, Oskar Dev, Vasilij Mirk, Karol Pahor, Ubald Vrabc), literature (Radivoj Rehar, Rudolf Golouh, Janko Samec, Ivo Šorli, Ludvik Zorzut) and in other areas as well. Working alongside the local residents, they contributed greatly to the Slovenian image of the city and with their strong pro-Yugoslav orientation helped strengthen the national awareness of the people of Maribor.

It was precisely with the help of the people of Primorska that Maribor was able to fill the gap that had occurred in its cultural endeavours in time of the political, economic and cultural tragedy that had befallen the cities of Gorizia and Klagenfurt. Moreover, with the help of Primorska Slovenes, Maribor soon united in itself most of the qualities of the people of Slovenian border areas. Certainly, this was also due to the new role the city assumed in the Kingdom of SHS. Regardless of the circumstances, Maribor became the second most important city and on the whole managed to play this role very well. Even to the point of overshadowing the capital city in several fields.

The emigrants from Primorska founded the association Jadran, its name symbolizing their abandoned homes by the Adriatic Sea, and somewhat later also the association Nanos.

Key words: Primorska Slovenes, Primorska Slovenes in Maribor, the Adriatic, Nanos

VIRI IN LITERATURA

Jutro (1926–1935) – Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko. Ljubljana, Konzorcij Jutra.

Mariborski delavec (1919) – Mariborski delavec: neodvisen delavski list za mesto in okolico. Maribor, Tiskovna zadruga.

Mariborski večernik »Jutra« (1930–1939). Maribor, Konzorcij.

PAM, SČM, PSČ – Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Slovanska čitalnica v Mariboru (SČM), Pravila Slovanske čitalnice (PSČ).

PAM, MOM, SR, UGSHS – Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Mestna občina Maribor (MOM), Splošna registratura (SR) - posebni fascikli, gledališče, Dopis Udruženja glumaca Srba, Hrvata in Slovencev Umetniškom odeljenju Ministarstva Prosvete u Beogradu, Ljubljana 25. 1. 1922 (UGSHS).

PAM, MOM, SDJ – Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Mestna občina Maribor (MOM), Spomenica društva »Jadran« v Mariboru ob petnajstletnici (SDJ).

PAM, MOM, DJM – Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Mestna občina Maribor (MOM), Društvo »Jadran« v Mariboru piše Mestnemu poglavarstvu Maribor, Prošnja za denarno podporo, Maribor 3. junij 1937 (DJM).

Slovenski Branik (1912) – Slovenski Branik: vestnik naših pokrajin. Ljubljana, Konzorcij »Slovenskega Branika«.

Straža (1920–1921). Maribor.

Tabor (1920–1926). Maribor, Tiskovna zadruga.

Večernik (1939–1940). Maribor, Adolf Ribnikar.

Andrejka, R. (ur.) (1939): Splošni pregled Dravske banovine. Ljubljana, Kraljevska banska uprava dravske banovine.

Baš, F. (1989): Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. Maribor, Založba Obzorja.

Bračič, V. (1991): Razvoj šolstva in drugih izobraževalnih dejavnosti v Mariboru. Maribor skozi stoletja. Maribor, Založba Obzorja.

Brenčič, R. (1967): Spomini na mariborsko gledališče. Dokumenti slovenskega gledališkega muzeja, 10. Ljubljana, Slovenski gledališki muzej.

Čermelj, L. (1950): Društveno življenje v slovenskem primorju med obema vojnama. Ljubljana.

Dravska banovina (1939): Splošni pregled dravske banovine: glavni statistični podatki, upravna, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju 1. julija 1939 z dvema zemljevidoma / priredil Državni statistični urad v Zagrebu. Ljubljana, Kraljevska banska uprava dravske banovine.

Ferenc, T., Kacin Wohinz, M., Zorn, T. (1974): Slovenci v zamejstvu. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Godina Golija, M. (1996): Prehrana v Mariboru v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja. Maribor, Založba Obzorja.

Golouh, R. (1935): Primorska emigracija v Mariboru. Kronika slovenskih mest, 2, 2. Ljubljana, 159–160.

Grašič, M. (1990): Začetki delovanja primorskega emigrantskega društva Nanos v predvojnem Mariboru. Časopis za zgodovino in narodopisje, 26, 1. Maribor, 23–35.

Hartman, B. (1968): Dramatik Ivan Cankar v Mariboru. Dokumenti slovenskega gledališkega muzeja, 12. Ljubljana, 181–215.

Hartman, B. (1977): Primorci in slovenska kultura v Mariboru med vojnama. Jadranski koledar. Trst, 142–150.

Hartman, B. (1996): Zgodovina slovenskega dramskega gledališča v Mariboru do druge svetovne vojne. Maribor, Založba Obzorja.

Hobsbawm, E. J. (2007): Nacije in nacionalizem po letu 1780: program, mit in resničnost, Ljubljana, Založba / *cf.

Jevnikar, M. (ur.) (1982): Primorski slovenski biografski leksikon. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.

Jevnikar, M. (ur.) (1985): Primorski slovenski biografski leksikon. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.

Kacin Wohinz, M. (1977): Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921–1928. Koper, Lipa.

Kacin Wohinz, M. (1972): Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921. Maribor – Trst, Obzorja – Založništvo tržaškega tiska.

Kajč, M. (1959): Glasbena matica 1919. KUD »Jože Hermanko«. Maribor, Obzorja.

Kalc, A. (2002): Poti in usode. Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje. Koper – Trst, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Kramberger, F. (1933): Nekaj števil o Mariboru. Mariborski koledar 1933. Maribor, Nabavljalna zadruga državnih uslužbencev v Mariboru, 93–108.

Kresal, F. (1976): Tekstilna industrija v Sloveniji. Ljubljana, Založba Borec.

Makuc, D. (1988): Primorci v severni slovenski metropoli. Jadranski koledar. Trst, 167–173.

Moravec, D. (1965): Skrb za domačo dramo v mladem mariborskem gledališču (1921–1925). Dokumenti slovenskega gledališkega muzeja, 5. Ljubljana, Slovenski gledališki muzej, 200–215.

Pelikan, E. (1997): Cerkev, opora slovenstva na Primorskem v času med obema vojnama. Primorska srečanja, 21, 197. Koper, 654–661.

Perovšek, J. (1997): Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. Slovenska trideseta leta. Ljubljana, Slovenska matica.

Pirchegger, H. (1919): Das steierische Draugebiet - ein Teilgebiet Deutsch-Österreich. Graz, Deutsche Mittelstelle.

Pirjevec, J. (1995): Jugoslavija 1918–1992. Koper, Lipa.

Popis stanovništva (1924): Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 1. 1921 g. u Kraljevini SHS. Beograd.

- Potočnik, D. (2003):** Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1918–1941. Maribor, Litera.
- Potočnik, D. (2008):** Zgodovinske okoliščine delovanja generala Rudolfa Maistra na Štajerskem, Koroškem in v Prekmurju. Ljubljana, Založba Koščak.
- Repertoar slovenskih gledališč 1867–1967 (1967):** Ljubljana, Slovenski gledališki muzej.
- Šorn, J. (1984):** Začetki industrije na Slovenskem. Maribor, Založba Obzorja.
- Špendal, M. (2000):** Iz mariborske glasbene zgodovine. Maribor, Založba Obzorja.
- Šuligoj, L. (2007):** Primorski begunci med svetovnimi vojnami na ptujskem območju. Časopis za zgodovino in narodopisje, 78=n. v. 43, 2–3. Maribor, 154–179.
- Vovko, A. (1978):** Organizacije jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933. Zgodovinski časopis, 32, 4. Ljubljana, 449–473.
- Vovko, A. (1979):** Delovanje Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine v letih 1933–1940. Zgodovinski časopis, 33, 1. Ljubljana, 67–102.
- Vovko, A. (1992):** Izseljavanje iz Primorske med obema vojnami. Zgodovinski časopis, 46, 1. Ljubljana, 87–92.